

ТЕМА 6. ПРОБЛЕМИ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

1. Зміна наукових парадигм у сучасній українській лінгвістиці: прагматична та когнітивна парадигми дослідження української мови.
2. Предмет, об'єкт, виділення когнітивної лінгвістики як мовознавчого напрямку. Завдання, принципи й сучасні напрями когнітивної лінгвістики.
3. Поняття „концепт” і „концептуальна картина світу”. Типологія концептів

Література:

Головна:

1. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. Вид. 2-ге, випр. і доп. Донецьк : ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2007. 219 с.
2. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ : Вид-во Укр. фітосоціологічного центру, 1999. 148с.
3. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
4. Українська мова: Енциклопедія. Київ : Укр. енцикл., 2002. 752с.
5. Мартинюк А.П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 196 с.

Додаткова:

1. Алефиренко Н.С. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. Москва : Флінта: Наука, 2005. 416с.
2. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми та процедури вивчення мови: Посібник. Луганськ : 2000.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которими мы живем: Пер. с англ. Москва : Едиториал. 2004. 256 с.
4. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие. Москва : Флінта, Наука. 2004.
5. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика : пособ. для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. Москва : Аспект-Пресс. 2000. 206 с.
6. Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. Київ :1998.
7. Лінгвістично-інформаційні студії: праці Українського мовно-інформаційного фонду НАН України : у 5 т. / В. А. Широков та ін. Т. 4 : Корпусна та когнітивна лінгвістика. Київ. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. 2018. 246 с.

1. Зміна наукових парадигм у сучасній українській лінгвістиці: прагматична та когнітивна парадигми дослідження української мови.

Наприкінці ХХ ст. мовознавча наука пострадянського простору опинилася в стані методологічної кризи, з одного боку, через декларування відмови від жорстких канонів марксистсько-ленінської теорії пізнання, з іншого, через еkleктизм методологічних позицій світової лінгвістики.

Мовознавці постулюють історію лінгвістики як послідовну зміну домінант трьох або чотирьох головних наукових парадигм.

1) генетичної (порівняльно-історичної), яка набула особливої ваги у мовознавстві ХІХ ст., керувалася принципами історизму, діахронічного розгляду мови, почасти – емпіризму, психологізму й аналогійності, була спрямована на дослідження еволюційних змін мов, закономірностей розщеплення прамов, генетичної близькості мов світу тощо;

2) таксономічної (структуралістської), що домінувала в першій половині ХХ ст. і ґрунтувалася на принципах синхронічності лінгвістичного опису; системності мови, її рівневої ієрархії, наявності системних відношень на всіх мовних рівнях;

3) прагматичної (комунікативно-функційної), становлення якої відбулося у другій половині ХХ ст. і позначилося на переорієнтації лінгвістичних досліджень на аналіз людського чинника в мові, діяльнісної та телеологічної поведінки мовної системи в комунікативному середовищі (мова стала розглядатися як знаряддя досягнення людиною успіху, оптимізації інтерактивних відношень мовців у комунікативній ситуації, дискурсі).

4) Четверта парадигма лінгвістики – когнітивна – орієнтована на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, і структурами знань, операціями мислення та свідомості, з іншого. Означена парадигма характеризується спрямуванням на вивчення мови як засобу отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань, на

дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду.

Сучасний парадигмальний простір лінгвістики представлений співіснуванням двох домінантних парадигм: **прагматичної та когнітивної**, адже сьогодні увага дослідників насамперед зосереджена на мові як знарядді комунікації та впливу, а також когніції та концептуалізації.

Зміна парадигми в сучасному науковому пізнанні робить проблему людини центральною, у зв'язку з чим тривалий період панування системно-структурного підходу до аналізу мовних явищ змінився антропоцентричним, а об'єктом вивчення лінгвістичних і лінгводидактичних досліджень став процес набуття й переробки інформації, що безпосередньо пов'язаний із реалізацією когнітивної діяльності людини.

Перелом у свідомості багатьох сучасних лінгвістів настав лише з появою низки нових дисциплін, які показали недосконалість іманентного підходу до мовної системи, тобто ігнорування ним діяльнісної природи мови та її зв'язку з процесами життєдіяльності людини та суспільства. Серед таких дисциплін, що виникли на стику з лінгвістикою, можна виділити психолінгвістику, етнолінгвістику, соціолінгвістику, когнітивну лінгвістику та лінгвокультурологію. Це значно вплинуло й на саму лінгвістику: відбувалася зміна ціннісних орієнтацій; виникла тенденція до вивчення розумових процесів і соціально значимих дій людини, а також до гуманізації лінгвістики. У центрі лінгвістичних досліджень на зламі століть опинилися процеси отримання, обробки та збереження інформації. Вчені довели, що, отримуючи нову інформацію, людина співвідносить її з тою, що вже існує у її свідомості, таким чином породжуючи нові поняття.

2. Предмет, об'єкт, виділення когнітивної лінгвістики як мовознавчого напрямку. Завдання, принципи й сучасні напрями когнітивної лінгвістики.

Когнітивна лінгвістика – міждисциплінарний напрям мовознавства, тісно пов'язаний із семантикою, який досліджує проблеми співвідношення мови, свідомості і мислення, роль мови у пізнанні, розумінні і відображенні довкілля.

Об'єктом когнітивної лінгвістики є мова як результат когнітивних структур і процесів свідомості, а **предметом** - співвідношення когнітивних механізмів свідомості з природною мовою і її мовленнєвою реалізацією.

Когнітивна лінгвістика як міждисциплінарний напрям філології ґрунтувалася на теоретичному доробку **когнітивної науки**, яка зародилася у США після Другої світової війни. Виникнення когнітивної науки саме в цей період було зумовлене нагальною потребою вирішення проблем швидкісної обробки інформації, ефективного зв'язку, створення потужних обчислювальних машин. Необхідно було зрозуміти, «як саме людина з її відносно обмеженими можливостями має здатність переробляти, трансформувати та перетворювати значні масиви знань у вкрай обмежені проміжки часу».

Відомий фізик Роберт Опенгеймер, директор американського Інституту фундаментальних досліджень у Принстоні, для обговорення проблем впливу людини на розв'язання окреслених завдань запросив відомих психологів, кібернетиків, мовознавців, фахівців із теорії інформації та математичного моделювання, зокрема, Джорджа Міллера (психолога), Норберта Вінера (кібернетика), Романа Якобсона (лінгвіста), Наома Хомського (лінгвіста), які визначили необхідність вивчення пізнавальних процесів людини. К. Стеннінг пише: «Складіть разом логіку, лінгвістику, психологію та комп'ютерну науку, і ви отримаєте когнітивну науку».

«Днем народження» когнітивістики Джордж Міллер вважає симпозиум з теорії інформації, що проходив у середині 1950-х років. Другий американський професор, Джером Бруннер, тоді ж уперше починає читати лекції про природу когнітивних процесів. Разом з Дж. Міллером 1960 р. вони

організують перший центр когнітивних досліджень у Гарвардському університеті.

У 80-х(1989р.) років ХХ ст. було створено Міжнародну Когнітивну Лінгвістичну Асоціацію. Постання останньої було зумовлене новим розумінням суті мови і виокремленням у ній психічного, ментального аспектів. Визначення мови як явища когнітивного або когнітивно-процесуального, наголошення на тому, що мова передає інформацію про світ і що вона різнобічно пов'язана з опрацюванням цієї інформації. Особливо активно вивченням концептів науковці почали займатися наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., серед них такі відомі українські та зарубіжні дослідники, як А. Белова, А. Вежбицька, І. Голубовська, В. Карасик, О. Кубрякова, В. Маслова, М. Полюжин, О. Селіванова, Ю. Степанов, В. Телія, О. Тищенко. У сучасних дослідженнях концептуального простору мовознавці розвивають ідеї Е. Бенвеніста, В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Е. Сепіра та Б. Уорфа, які першими звернули увагу на взаємозв'язок мови й мислення, мови й культури.

В Україні когнітивна лінгвістика почала розроблятися у 90-ті р. ХХ ст., однак першими були здебільшого дослідження германістів, в україністиці лише на початку ХХІ ст. когнітивна лінгвістика реалізована в ономасіологічному й етнолінгвістикчному матеріалі.

Джерела когнітивної лінгвістики.

Головним джерелом когнітивної лінгвістики й науки вважається *комп'ютерна наука* і її лінгвістична галузь, спрямована на розробку автоматизованих методів зберігання, обробки, переробки й використання лінгвістичних знань й інформації, репрезентованої знаками природної мови. Одним із завдань комп'ютерної галузі мовознавства є реконструкція знань про мову, яка б забезпечувала автоматизацію інтелектуальних функцій і когнітивної діяльності людини, автоматизоване породження мовлення та його комп'ютерну обробку й розпізнавання. **Другим**, не менш вагомим джерелом когнітивної лінгвістики була *когнітивна психологія* - галузь

експериментальної психології, спрямована на вивчення пізнавальних процесів людини: сприйняття, пам'яті, уваги, мислення, планування діяльності, навчання і т. ін. **Третім джерелом** когнітивної лінгвістики став *генеративізм*. Як зазначає Ф. Березін, «когнітивна лінгвістика, що виникла у США наприкінці 70-х - на початку 80-х р. р., безперечно, несе відбиток деяких ідей *теорії генеративної граматики*, зокрема, уявлення про мову як породжу вальний механізм, ментальну репрезентацію граматики окремого (ідеального) мовця, моделювання цих ментальних процесів. Когнітивна лінгвістика розвиває й положення Н. Хомського про те, що вона повинна бути присвячена вивченню людської мовної здатності (компетенції), яка є однією із найвизначніших пізнавальних (когнітивних) здатностей».

Сучасна когнітивна лінгвістика розглядає мову як пізнавальне знаряддя кодування та трансформації знань, однак мова є не лише внутрішньою здатністю людини, а й надана людині ззовні та створена незалежно від конкретного індивіда, нав'язуючи йому при засвоєнні свій спосіб категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду етносу.

Тому когнітивна галузь мовознавства отримує два головних вектори досліджень. **Перший** пов'язаний із вивченням індивідуальних особливостей когніції людини й використання з цією метою природної мови, **другий** орієнтований на реконструкцію віртуальної колективної свідомості носіїв мови, їхньої здатності до пізнавальної й мовленнєвої діяльності.

Головними завданнями когнітивної лінгвістики є: 1) аналіз природи мовної компетенції людини; 2) визначення специфіки категоризації та концептуалізації досвіду в колективній свідомості носіїв мови; 3) опис організації внутрішнього лексикону, вербальної пам'яті людини відповідно до структур репрезентації знань і механізмів пам'яті взагалі; 4) пояснення когнітивної діяльності людини у процесах породження, сприйняття й розуміння мовлення, комунікативній діяльності; 5) дослідження пізнавальних

процесів і ролі природних мов у їхньому здійсненні; 6) установлення співвідношення мовних структур із когнітивними тощо.

В Україні когнітивна лінгвістика представлена такими аспектами: **1) визначення концепту і концептосфери; 2) створення семантичної моделі головних світоглядних понять (концептосистеми).**

Провівши аналіз робіт українських науковців ми виділили такі основні напрями досліджень когнітивної науки в Україні:

- 1) вивчення ролі мови в процесах пізнання світу;
- 2) питання мовної презентації та опису окремих концептів;
- 3) визначення системи базових концептів, що становлять основу світосприйняття (С.А.Жаботинська, А.М. Приходько);
- 4) питання функціонування концепту в дискурсі (А.М. Приходько, А.П. Мартинюк);
- 5) вивчення лінгвокультурологічних характеристик концептів.

Українська лінгвістика в останні десятиліття поповнилася значною кількістю наукових розвідок, присвячених як теоретичним проблемам когнітивної семантики, так і конкретним концептам. ***Це роботи К. Голобородька, С. Жаботинської, А. Зеленька, В. Кононенка, Т. Космеди, М. Кочергана, Ж. Краснобаєвої-Чорної, П. Мацьківа, Т. Радзієвської, М. Скаб, Г. Яворської та інших.***

Як і зарубіжна, вітчизняна когнітивна лінгвістика не є однорідною, об'єднаною спільністю концепції та дослідницьких підходів. Труднощі стратифікації концептів зумовлені різнобічністю і різнорідністю аспектів самого концепту та його численних зв'язків з іншими явищами, наприклад:

– *культурологічний* – вивчення концептів як елементів культури з опертям на дані різноманітних наук (В. Маслова, Ю. Степанов);

– *лінгвокультурологічний* – дослідження відображених у мові концептів як елементів національної лінгвокультури в їх зв'язку з національними цінностями та етнічними особливостями цієї культури:

напрям “від мови до культури” (С. Воркачов, В. Карасик, Г. Слишкін, Г. Токарєв);

– *логічний(граматичний)* – аналіз концептів логічними методами поза прямою залежністю від їх мовної форми (Н. Аругтюнова, Р. Павиленіс);

– *філософсько-семіотичний* – опис когнітивних основ знакової природи концепту (А. Кравченко, А. Шмельов);

– *семантико-когнітивний* – аналіз лексичної і граматичної семантики мовних одиниць як основного критерію розуміння змісту концептів, засобу їх моделювання від семантики мови до концептосфери (В. Ганєчко, О. Єфименко, А. Зеленько, О. Кубрякова, З. Попова, А. Приходько, М. Скаб, Й. Стернін).

Лавиноподібне зростання кількості наукових праць, присвячених дослідженню різноманітних концептів, яке спостерігається останнім часом у вітчизняному (так само, як і в російському) мовознавчому просторі на відміну від західних лінгвокогнітологічних студій, набуває ознак своєрідної моди. (Воробйова О.)

До відгалужень сучасної української концептології, чії контури видаються вже більш-менш окресленими, належать: *лінгвоконцептологія*, у тому числі зіставна й історична або діахронічна; *концептологія тексту і дискурсу*; *концептологія культури*, або лінгвокультурна концептологія; *художня концептологія* й *ідіоконцептологія* як її складова; *інтерсеміотична, або мультимодальна концептологія* (напр., концептологія фільму, реклами, балету тощо), а також концептологічні студії в межах мультимодальної стилістики, що спирається на визнання наявності в художньому тексті своєрідної вбудованої мультимодальності; *невербальна концептологія* (жестів, музики, танцю, архітектури і под.), зокрема в аспекті паралінгвального втілення концептів; *концептологія емоцій* і емоційних станів, включаючи змінені стани свідомості, яку умовно можна назвати

лінгвопсихоконцептологією; *нейроконцептологія* у контексті когнітивної нейронауки; *психолінгвоконцептологія* як галузь психолінгвістики; концептологія як розділ педагогічної (лінгводидактичної) когнітології.

3. Поняття „концепт” і „концептуальна картина світу”. Типологія концептів.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики основною моделлю(одиноцею) вивчення репрезентації знань і уявлень людини про навколишній світ є *картина світу, фрейм, стереотип, архетип, концепт* тощо. Найбільш розгорнуті, а нерідко й суперечливі погляди мовознавців супроводжують центральний термін лінгвокогнітології – *концепт*.

Важливим здобутком концептологічних студій є визначення концепту. Це справа колективних зусиль, проте головний внесок у кристалізацію такої дефініції було зроблено російськими вченими О. С. Кубряковою й Ю. С. Степановим. Саме завдяки їхнім інтелектуальним зусиллям, з опорою на напрацювання Р. Джекендофа, А. Вежбицької, Р. І. Павільоніса та інш., ми знаємо, що, з одного боку, концепт – це: 1) основна одиниця свідомості, складник "колективного несвідомого", оперативна змістова одиниця пам'яті, одиниця ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості, "цеглинка" концептуальної системи, яка 2) відбиває знання і досвід людини у вигляді "квантів" знання; 3) частково оречевлюється, вербалізується мовними засобами у вигляді їхнього значення; 4) містить істотну частку невербалізованої інформації.

З другого боку, за Ю. С. Степановим, концепт виступає як 1) енергетичний згусток культури, ментальна картинка того, що не завжди можна виразити словом, але можна побачити, почути, відчути, упізнати, прозріти, згадати; а концепти загалом 2) можуть нібито ширяти над словами і речами, виражаючись (втілюючись) в них.

На сьогодні термін “концепт” міцно утвердився в сучасній лінгвістичній науці, проте до цього часу він не має однозначного тлумачення.

Згідно з різними дефініціями, концепт – це “знання людини про дійсність в її елементах і перспективах”; *концепт* – це те, що “реконструюється через своє мовне вираження і позамовні знання” ; *концепт* – “відомості про те, що індивід знає, думає, уявляє про об’єкти” ; *концепт* – це будь-яка дискретна одиниця колективної свідомості . На думку І. Мигович, *концепт* – це “одиниця колективного знання (свідомості), що апелює до вищих духовних цінностей, має мовне вираження, відзначена етнокультурною специфікою і є складовою частиною мовної і концептуальної моделі світу”. Як видно з наведених вище визначень, найбільш послідовно виокремлюються в концепті властивості знання, оцінки, культури і психіки, які й беруться за основу тієї чи тієї дефініції.

Не викликає сумніву той факт, що в 90-х роках ХХ ст. термін “концепт”, який увійшов у науковий обіг і співіснував разом із іншими подібними до нього термінами, такими як “лінгвокультурогема”, “логоеністема”, “міфологема” тощо, – виявився найбільш життєздатним. Нерідко його вживають як синонім “архетипу”, “прототипу”, “стереотипу”, “символу”, “гештальту” (від нім. Gestalt – цілісна форма, образ, структура) тощо. Імовірно, такі термінологічні розбіжності свідчили про багатогранність природи концепту, складність його структури та своєрідність функцій.

Згідно з когнітивним підходом, концепт трактується як термін, що пояснює одиниці ментальних та психологічних ресурсів свідомості, тієї інформаційної структури, яка відбиває знання і досвід людини. За “Коротким словником когнітивних термінів”, “поняття концепт відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесах мислення, і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності та процесів пізнання світу у вигляді деяких “квантів” знання”.

Нині найбільш послідовно українські науковці обстоюють розуміння концепту як **етнокультурного утворення або етноконцепту**. Ця модель ґрунтована на усвідомленні того значення, яке має національна культура в

житті соціуму і на відображенні уявлення про те, що концепт є точкою перетину між світом культури й індивідуальних смислів.

На думку **М. Скаб** “концепт є абстрактною одиницею ментального рівня, який відображає зміст результатів пізнання людиною навколишнього світу і в якому зосереджено відомості про об’єкт та його властивості, про те, що людина знає чи думає про навколишній світ”. Дослідниця зауважує, що фіксованість у словнику, у тексті ще не є доказом важливості концепту для того чи того етносу, значно важливіший аргумент – частотність його використання. Розмаїття підходів до аналізу концептів, їх видових ознак тощо формує і розгалужену систему їх типологізації:

– *за гносеологією, способом пізнання*: концепти наукової та повсякденної свідомості, що відображають наукову чи наївну картину світу (Л. Чернейко);

– *за способом вираження*: пізнавальні (мають поняттєву природу) та художні (побудовані на художніх асоціаціях) (С. Аскольдов, В. Іваненко, В. Маслова);

– *за ознакою унікальності-універсальності*: концепти-універсалії, присутні в будь-якій лінгвокультурі, та концепти-унікалії – ідіоетнічні (М. Алефіренко, А. Вежбицька, С. Воркачов); або універсально-специфічні (А. Приходько);

– *за відношенням концепту до суб’єкта концептуалізації* – індивіда, групи, етносу, людства (тут визначальним є національний, становий, класовий, професійний, сімейний та особистий досвід людини-користувача концептом; етнокультурні, соціокультурні та індивідуально-культурні) (С. Воркачов, В. Карасик), чи космічні або універсальні, соціальні та національні (О. Гуревич, А. Залевська). Слідом за М. Скаб, вважаємо оптимальним варіант їх “зведення до універсальних, національних, соціокультурних та індивідуально-культурних” [160, с. 34];

- *за походженням*: первинні (вихідні, з яких пізніше утворюються інші) та вторинні (О. Кубрякова);
- *за часом існування*: концепти Античності, концепти Середньовіччя, концепти Відродження, концепти Просвітництва, концепти Нового часу тощо (Ж. Краснобаєва-Чорна);
- *за структурою*: концепти прості і складні (О. Кубрякова);
- *за способом репрезентації у мові*: лексичні, фразеологічні і граматичні концепти (М. Болдирєв);
- *за об'єктом і змістом концепту*: концепт-мінімум, концепт-максимум та енциклопедичний додаток (А. Вежбицька);
- *за рівнем абстракції імен концептів*: концепти-універсалії духовної культури і концепти-символи – окультурені реалії, між якими на проміжному рівні (між предметною та абстрактною сферами) перебувають емоційні концепти (С. Воркачов, Л. Чернейко).

Таким чином, в лінгвістичній науці останніх десятиліть окреслилася тенденція до розширення поняття “концепт”, його наповнення додатковими властивостями. Концепт спочатку реалізується як “культурологічний концепт”, далі – як “лінгвокультурний”, і зрештою – “лінгвоконцепт”, що використовується для визначення поняття, уявлення, значення, образу. Утвердження цього терміна в лінгвістиці розкриває широкі горизонти для дослідження загальнолюдських і національних форм мислення, що об'єктивуються в слові, передусім розмовному та літературному, для аналізу ідіостилю письменника тощо.

У зв'язку з цим концепт кваліфікують як системно-синкретичну значущу одиницю, зумовлену синтезом логіко-сміслових, художньо-образних та етнокультурних компонентів.

